

ЗАХИСНІ МОТИВИ ВІД ЗАЛОЖНИХ В УКРАЇНСЬКОМУ ОКАЗІОНАЛЬНО-ОБРЯДОВОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Понікаровська Н.А.

Харківська державна академія культури

В статті розглядається проблема відображення уявлень про категорію заложних покійників в українському okazіонально-обрядовому фольклорі, який в контексті даного дослідження представлений народними замовляннями і заклинаннями. Okazіонально-обрядовий фольклор відноситься до поля народної словесної магії і характеризується вираженою синкретичністю, злитістю міфологічних і християнських світоглядних засад, та засвідчує глибоку народну віру у силу слова. Розглядаються два підходи до генезису надприродних істот.

Ключові слова: заложні, український okazіонально-обрядовий фольклор, заклинання, замовляння, міфологічні істоти.

Постановка проблеми. Народні заклинання, замовляння, молитви, приказки, прокльони, клятви, належать до okazіонально-обрядового фольклору, мають магічно-утилітарний характер, і являються одним із найдавніших видів усної народної творчості. Вони використовуються в різних сферах життя людини, і за типами поділяються на лікувальну, любовну, захисну тощо. Okazіонально-обрядовий фольклор містить точні формулювання, які зазвичай заримовані, і на відміну від казок, легенд, народних оповідань і переказів, віками зберігалися і передавалися точно та практично без змін. Тобто okazіонально-обрядовий фольклор відрізняється від інших фольклорних форм тим, що саме в ньому найточніше та найповніше збереглися ознаки походження та первинного призначення певних сакральних текстів, і, відповідно, захищених у них смислів. Таким чином, дану тематику для вивчення актуалізують наступні аспекти: недостатній ступінь вивчення народних уявлень про заложних на матеріалі української народної усної творчості; значення впливу народних уявлень про заложних на формування східнослов'янської, та української зокрема, картини світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти дослідження українського okazіонально-обрядового фольклору висвітлено в працях відомих вітчизняних етнографів та фольклористів: структуру тексту та особливості функціонування українського магічно-сакрального фольклору вивчав І. Гунчик [4]; модель адресанта у тексті замовлянь досліджувала О. Форгіль [14]; загальний огляд української усної словесності зробив Ф. Колеса [8]; збірку українських народних заклинань видав П. Ефименко [5]; упорядником збірки українських народних казок та оповідань у сорока томах є М. Зінчук [12]. Фундаментальне дослідження проблематики заложних як окремої категорії покійників належить Д. Зеленіну [6]; поетику поховальної обрядовості південних і східних слов'ян вивчала О. Седакова [10]; народну демонологію у міфо-ритуальній традиції слов'ян досліджувала Л. Виноградова [2]; аспекти, які стосуються мотивів повернення померлих у світ живих, вивчала С. Толста [11]; ритуальні дії, що пов'язані із особливим способом поминання заложних, досліджував В. Білий [1]; міфологічні уявлення українців вивчали В. Гнатюк [3], С. Плачинда [9].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Результатом багаторічних наукових досліджень Д. Зеленіна, автора міфологічного концепту про походження різноманітних міфологічних істот через демонологізацію померлих, є ґрунтовна робота «Очерки русской мифологии. Умершие не

своей смертью и русалки» [6], що стає фундаментом для подальших досліджень окремих аспектів генезису, функціонування та трансформації образу заложних на матеріалі фольклору та народних традицій різних народів світу. Автор вводить новий термін у поле наукової лексики та декларує новий принцип у проблематиці вивчення міфологічних істот; окреслює його межі та змістовну складову; виявляє особливості обрядової культури; описує «заняття» заложних; здійснює спробу класифікації по гендерному принципу; оглядово торкається майже кожного аспекту цієї проблеми; використовує метод порівняльної етнографії, вивчає мордовські, турецькі, бурятські, монгольські, литовські, сербські і навіть англійські уявлення про заложних. Подібні уявлення зустрічаються у міфології майже кожного народу, що спонукає до посилення інтересу вивчення різних аспектів їх побутування в українській культурі, в тому числі на матеріалі фольклору і різноманітних його видів. Дослідження okazіонально-обрядового фольклору в контексті проблематики категорії заложних покійників як частини цілісної системи уявлень про посмертне буття вносить певний вклад у вивчення самотньої української картини світу.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення і аналіз заклять і замовлянь спрямованих проти категорії заложних покійників в українському народному okazіонально-обрядовому фольклорі.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, для визначення певної категорії покійників у поле наукової лексики термін «заложний» було введено видатним етнографом, дослідником слов'янської культури Д. К. Зелениним. Саму назву «заложний» автор пов'язує із певною поховальною традицією: «У давнину існував для заложних особливий спосіб поховання, який сходить, мабуть, до початкової відсутності будь-якого поховання для цього роду покійників» [6, с. 89], і трактує через слово – закладати (гіллям, камінням, а не ховати у землю). За його теорією, посмертне буття людини залежало від характеру та обставин смерті, яку він поділяє на «свою» і «не свою», і відштовхуючись від цього розділення виводить дві категорії покійних: предків (чисті покійники, що відбули свого віку та виконали своє життєве призначення) та заложних (що не відбули свого віку і/або не виконали свого життєвого призначення, і як наслідок, не мають змоги продовжити буття в усталеній для людини формі). Заложні нібито «застрягають» у світі живих. Дослідники цієї проблематики наголошують на суто негативному народному ставленні до цих істот: О. Седакова називає їх «втільненням самої смер-

ті» [10, с. 40], С. Толста «небезпечними для живих проривами потойбічного світу до земного простору» [11, с. 239]. Назва «заложний» для української народної думки не є характерною і видається дещо штучною, хоча саме такий термін щільно увійшов у наукову лексику.

Українській фольклор містить багато сюжетів, які описують факт спілкування людей з демонологічним світом, його форми, наслідки, мотиви, відношення до акту такого спілкування. У випадку із категорією заложних це спілкування у більшості випадків ініційоване самим померлим, і несе в собі загрозу для людини: «Заходить її чоловік, сідає коло неї, говорить. І такий він точнісінько, як за життя був... Отак почав він ходити до жінки щовечора, а вона почала сохнути»; «І та дівка збезуміла... І пробула вона два тижні в церкві, а як привезли її додому, вона померла»; «Став хлопець марніти, питається його мама: Що з тобою, що ти робишся таких худий? Ти тужиш за тою дівчиною? А він мамі і відповідає: Ні, вона приходить» [12]. Мотиви повернення померлих можуть бути різними: помста (за спричинену насильницьку смерть); нерозірвані відносини із світом живих (надмірна сімейна або подружня туга); примусове повернення (у випадку самогубців, що за народними уявленнями до кінця відпущеного йому первинно строку життя буде повертатись на місце своєї смерті); спокутування гріхів (заподіяного зла або власної скупості); або просто жага спотвореної істоти, на кшталт упиря або кікімора. Але у будь-якому випадку воно несе загрозу – заложний може «підтяти» життя, «висушити» людину, забрати із собою; у вигляді кікімор, мавок, русалок залоскотати, завести, вигнати з хати. Усвідомлення загрози, яку несуть в собі акти такого спілкування, спонукає до виникнення особливого виду народної магії – захисної, в тому числі і словесної. Прикладом застосування такої магічної словесної формули разом із виконанням ритуальних дій може слугувати наступна фраза: «Тоді будеш ходити, коли мак перелічиш» [5, с. 70]. Вона промовлялась під час ритуального обсіпання маком труни або могили померлого, якого зазідали зризи у тому, що він упир. Вважалося, що він буде вимушений рахувати мак, і таким чином до ранку не зможе відійти від власної могили.

Народна віра у можливість спілкування з демонологічними істотами спонукала появу у оказіонально-обрядовому фольклорі цілих діалогів, наприклад, за народними уявленнями від русалки можна було «відговоритися» знаючи і влучно використовуючи конкретні словесні формули: русалка до дівчини, з якою зустрінеться «А що мати варила?» А дівчина одкаже «Борщ та полин! От вам полин!», то русалка не займе її, а тільки скаже «Сама ти згинь!». Як дівчина одкаже «От вам петрушка» й кине петрушку у воду русалкам, то вони, промовивши слова «Ти ж наша душка!» почнуть її лоскотати. А як скаже «От вам м'ята!», то вони одкажуть «Ти ж наша мати!» або «Тут тобі і хата!» і теж залоскотують [5, с. 68]. Існує більш простий варіант таких оказіональних перемовин: русалка, борсаючись на дівчину, питають в неї «Полин чи петрушка?». Коли відповісти «Полин!» русалка втече із словами «Сама ти згинь!», а хлопцю: «Сам ти згинь, ти не мій!», на слово «Петрушка!» русалка говорить «Ти моя душка!» і потім залоскоче [5, с. 68].

Цікавими персонажами українського фольклору є перелесники, чий образ має багато спільного із образом західноєвропейського сукуба, і якими за

народними уявленнями стають померлі парубки, за яким/які надмірно тужать. Ці істоти прилітають у вигляді зірки що впала, тому побачивши таку зірку дівчина повинна була сказати: «Баран третяк голову зламав, да й ти!» [5, с. 70]. Дівчина, яку полюбив перелесник, повинна носити із собою зілля терлич і тою. Українській фольклор містить казкові сюжети, які закінчуються рятуванням дівчини і такими словами перелесника: «Коли б не терлич, був би я твій панич; коли б не та тоя, була б ти моя!» [12]. Також від цих істот носять лук або часник.

Українська культура характеризується синкретизмом, який помітний і у народному тлумаченні походження подібних істот. Із встановленням і розповсюдженням християнства починають трансформуватися уявлення щодо їх генезису: чорти, що за різних обставин почали суперечити Богу, були скинуті їм на землю, і куди вони впали, там жити і залишились: хто у воду, той став водяником, хто у хату, той домовиком, хто у ліс – лісовиком тощо [3, с. 90-91]. Легенда з одного боку має міфологічне забарвлення і пояснює виникнення у світі саме міфологічних істот, а з іншого констатує наявність християнського впливу, який актуалізується у падінні чортів з неба протягом сорока діб, засвідчує їх позаземне, а не хтонічне, походження і ототожнює їх з чотами. Істоти, що раніше тим чи іншим чином у народній думці пов'язувались із померлими, тепер починають осмислюватись по іншому: у деяких казках чорт ототожнюється із домовиком: «Заходить новий хазяїн до хати, і каже: Добрий день тому, хто живе у цьому домі! А голос з кутка відповідає йому: Доброго здоров'я! Ну, як будемо жити – в добрій злагоді? Чи ти не хочеш зі мною дружити? А чорт каже: Я не проти, але при одній умові. Відділи мені в хаті четвертий куток...» [12]. По ходу оповідання чоловік багатіє, а чорт йому допомагає та береже добробут. Ототожнення чорта із водяниками та русалками можна простежити у наступних народних заклинаннях: «Чотрок, чотрок, не ламай кісток! Ти з води, я в воду», або «Чотрок, чотрок, не полчи моїх кісток» [5, с. 67].

За визначенням Д. Зеленина, чаклунів та відьом також відносили до категорії заложних, бо вони ще за життя продали свою душу і після смерті перебувають під владою «нечистої сили», добровільно передають свою душу до неї у повне розпорядження. За народними уявленнями, силу відьмам і чаклунам дають чорти, і після своєї смерті вони потрапляють у повну владу до нечистого, розплачуючись таким чином за могутність за життя. В українському фольклорі образ відьми представлений розгорнуто і багатогранно, описано що відьми можуть перекидатися на звірів або вогняне колесо, літати на мітлі на шабаші на лисій горі, як вони шкодять людям, та навіть що трапляється із душею відьми після смерті. Найпоширенішим в українському фольклорі є уявлення про молочну відьму, яку можна розпізнати у церкві, бо якщо особливим образом до неї повернутися, можна побачити подойник у неї над головою. Щоб позбутися молочної відьми існувало наступне замовляння, яке також засвідчує наявність культурного синкретизму: «Коровки-благунки, спали собі у свого газди в кошарах, в облогах: встали рано, пішли собі пасти не пасену травичку, не збиту росицю і пити пречисту воду. Перебігли чередільниці-лиходійниці, травичку загрузили, росицю збили, водицю скаламутили і відібрали манну-сметану, густий сир, жовте масло. Коровки-боагунки як зачали рикати-гикати, до Бога три голоси

пускати, – ніхто того не вчув, учула Матінка Божа, ізіслала Юрія святого: «Иди, Юрію, перевідай, запитай, чоґо вони так ричуть, до господа Бога кличуть?..» [8, с. 567].

Змінюється відношення до заложних дітей, до яких первинно відносили потерчат, тобто дітей що народились мертвими або померли без певної ініціативі, і приспаних дітей, тобто таких, який при народженні позбавила життя власна мати. Тепер вони починають осмислюватися як невинно загублені душі, що жадають хрещення – така душа літає і кричить: «Хрести мя! Хрести ся!». Якщо перехожий почув заложну дитину, то він повинен її «хрестити»: «Коли хто се почує, то треба щось позаду себе кинути, хоч хустку, і промовити: «Хреститися Іван, Марія, в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!», то потерча схопить цю хустку і полетить собі. Як же до семи років ніхто потерчатко не охрестить, то коли воно дівча, стане русалкою, а коли хлопча, то перелесником [5, с. 68].

Використання словесних формул практично завжди супроводжується діями: обсіпання могили як своєрідний спосіб запечатування; кидання речей під час «хрещення» потерчати; носіння оберегів.

Висновки і пропозиції. Оказіонально-обрядовий фольклор має міфологічні витоки, і по суті є прикладом народної вербальної магії. Їх наявність в культурі засвідчує сприйняття людиною світу як

цілісної системи, де всі події, предмети, різноманітні істоти знаходяться у тісному взаємозв'язку, явища взаємопов'язані і неподільні, істота невіддільна від її імені, а слово невіддільне від речі. Людина, являючись такою ж невід'ємною частиною цього універсуму, має змогу у різний спосіб контактувати із іншими його частинами, впливати на явища і події, і як варіант, від них захищатися. Народний оказіонально-обрядовий фольклор є одним із механізмів, за допомогою яких людина може впливати на реальну для неї дійсність, змінювати її, впорядковувати, повертати до природного на її думку стану. У випадку із народними уявленнями про категорію заложних використання заклинань і замовлянь це намагання саме повернути певні процеси буття в усталене русло. Поряд із іншими елементами народної культури, український оказіонально-обрядовий фольклор засвідчує наявність культурного синкретизму – поряд із народними формулами тут широко використовуються християнські мотиви, наприклад, «хрещення» заложних дітей; звернення до Божої Матері за допомогою проти молочної відьми.

Перспективою подальших досліджень є вивчення питання відображення народних уявлень про заложних покійників у інших жанрах українського фольклору, таких як родинно-побутові пісні, казки, народні оповідання, легенди тощо.

Список літератури:

1. Білий В. До звичаю кидати гілки на могили «заложних» мерців / Етнографічний вісник, Книга 3 // Львів: З друкарні української академії наук, 1926. – С. 82-94.
2. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова // М. «ИНДРИК», 2000. – 432 с.
3. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк // Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 263 с.
4. Гунчик І. Український магично-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія / І. Гунчик // Львів: ЛНУ ім. Франка, 2011. – 232 с.
5. Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний / П. Ефименко // М.: ИЗДАНИЕ Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московскомъ Университетѣ, – 1874. – 70 с.
6. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки / Д. К. Зеленин // М.: «ИНДРИК», 1995. – 432 с.
7. Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор / Коллектив авторов. – М.: Наука, 1993. – 240 с.
8. Колесса Ф. М. Українська усна словесність / Ф. М. Колеса // Львів: Друкарня наук товариства ім. Шевченка, 1938. – 643 с.
9. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології / С. Плачинда // Київ.: «Український письменник». – 1993. – 63 с.
10. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян / О. А. Седакова // М.: «ИНДРИК», 2004. – 339 с.
11. Толстая С. М. Мотив посмертного хождения в верованиях и ритуале / Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста // М.: «ИНДРИК». – 2006. – С. 236-268.
12. Українські народні казки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://proridne.org/> 15.04.2013 г.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в IV т. Т. 3 (Муза – Сят) / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. // М.: Прогресс, 1987. – 832 с.
14. Форгіль О. С. Модель адресанта в тексті замовляння та контексті культури / Наукові записки НДУ ім. Гоголя, Філологічні науки, Кн. 4, відп. ред. Г. В. Самойленко [Електронний ресурс], 2013. – С. 172-176.

Поникаровская Н.А.

Харьковской государственной академии культуры

ЗАЩИТНЫЕ МОТИВЫ ОТ ЗАЛОЖНЫХ В УКРАИНСКОМ ОККАЗИОНАЛЬНО-ОБРЯДОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация

В статье рассматривается проблема отображения представлений о категории заложных покойников в украинском окказионально-обрядовом фольклоре, который в контексте данного исследования представлен народными заговорами и заклинаниями. Окказионально-обрядовый фольклор относится к полю народной словесной магии и характеризуется выраженным синкретизмом, объединенностью мифологических и христианских основ, и свидетельствует о глубокой народной вере в силу слова. Рассматриваются два подхода к генезису сверхъестественных существ.

Ключевые слова: заложные, украинский окказионально-обрядовый фольклор, заклинания, заговоры, мифологические существа.

Ponikarovska N.A.

Kharkiv State Academy of Culture

MOTIVES FOR PROTECTION AGAINST «ZALOZHNY» IN UKRAINIAN OCCASIONAL CEREMONIAL FOLKLORE

Summary

In this article we examine how notions about the category of «zalozhny» dead are displayed in Ukrainian occasional ceremonial folklore, which is represented by folk enchantments and spells in the context of this research. The occasional ceremonial folklore refers to the field of folk verbal magic and features pronounced syncretism, unity of mythological and Christian world outlook principles; it also witnesses people's deep belief in the power of a spoken word. We specify two approaches to genesis of supernatural beings.

Keywords: «zalozhny», Ukrainian occasional ceremonial folklore, spells, enchantments, mythological creatures.